

Az arcana mint yoga a gaudīya vaiṣṇava hagyományban

Kṛṣṇa-kṣetra dāsa

Kṛṣṇa-kṣetra dāsa 1997-ben fejezte be tanulmányait a kaliforniai Santa Barbara Egyetemen, majd a Graduate Theological Union programján, Berkeleyben szerzett magiszteri fokozatot. Jelenleg az oxfordi Centre of Vaiṣṇava and Hindu Studies doktori programjának hallgatója. 1991 óta felügyeli az ISKCON mūrti-imádatát.

Érdekes párhuzamokat fedezhetünk fel a Patañjali *Yoga-sūtráiban* ismertetett klasszikus nyolcfokú *yoga*-rendszer, illetve a hagyomány szerint Kṛṣṇa-Dvaipāyana Vyāsának tulajdonított *Bhagavad-gītāban* és *Bhāgavata-purāṇában* leírt *bhakti-yoga* rendszere között. De amennyire szembetűnők az azonosságok, legalább annyira azok a különbségek is a két rendszer között, akár filozófiai alapjaikat, akár gyakorlataikat nézzük. Ebben a kontextusban különösen érdekes lehet a *bhakti* integráló jellege,

melynek révén a *yoga* és az imádat¹ két ellentétes végletet képviselő vonásai találkoznak.

A *bhakti-yoga* rendszerének leginkább látható, egyszersmind legszertartásosabb gyakorlatát *arcanának* hívják. Ez gondosan előírt rituális gyakorlatokat jelent, melyek együttesen alkotják a szobor-formák, más néven *arca-vigrahák* vagy *arca-mūrtik* imádatát. Tanulmányomban szeretném röviden áttekinteni ezeket a gyakorlatokat, valamint azt, hogy ezekben miképpen tükröződnek a klasszikus *yoga* gyakorlatának különböző állomásai. Szeretnék továbbá arra is kitérni, hogy a *bhakti* gaudīya vaiṣṇava hagyományában az a filozófiai alapvetés, mely szerint Isten az abszolút létező, miként kölcsönöz alapvetően más jelentést a *yoga* szónak, mint ahogy azt a klasszikus *yoga* rendszerben használják.

Az *arcana* filozófiáját és gyakorlatát a *Pañcarātra*² című szöveggyűjtemény írja le a vaiṣṇavák – a Viṣṇut Legfelsőbbként imádók – számára. Bár keletkezését viszonylag későre teszik, a hagyomány ugyanúgy kánoni, érvényes szövegnek tartja, mint az eredeti négy védikus *samhitát*, melynek jelentősége a jelenlegi, elfajzott Kali-korban még nagyobb is ezeknél. A gaudīya vaiṣṇavák számára még ennél is fontosabb a *Bhāgavata-purāṇa*, mely a *Pañcarātrában* foglalt elvek fontos elemeit tartalmazza. Ilyen elv például, hogy a fizikai szobormás imádatra méltó. A *Bhāgavata-purāṇa* tizenegyedik *skandhájában* Kṛṣṇa a következőket mondja Uddhava nevű barátjának:

Kedves Uddhavám, a templomi istenség a felajánlások közül a fürdetést és a díszítést szereti a legjobban. A szent földre rajzolt *mūrti* számára a *tattva-vinyāsa* a legkedvesebb. Az áldozati tűzbe legjobban, ha tisztított vajba áztatott szezámagot vagy árpát ajánlasz, míg a Nap az *upasthānából* és *arghyából* álló felajánlást kedveli leginkább. Engem víz formájában kell imádni, magának a víznek a felajánlásával. De az én hívem bármit felajánlhat Nekem – legyen az akárcsak egy kevés víz –, mert ha ezt hittel teszi, az nagyon kedves Nekem.³

A *bhakta*, azaz az odaadó *yogin* hisz (*śraddhā*) abban, hogy az általa szolgált szobormás teljes mértékben egyenértékű a transzcendentális legfelsőbb lényvel, akit az odaadó gyakorlatok tökéletesítése révén törekszik elérni. Jelen tanulmányomban megkímélem az olvasót e fontos téma részletesebb kifejtésétől, s a továbbiakban inkább az *arcana* gyakorlatait tekintem át, illetve azt, hogy ezek hogyan kapcsolódnak a *yoga* különböző szintjeihez.⁴

Yama és niyama. Az *aṣṭāṅga-yoga* első két gyakorlata – az ötfajta korlátozás (*yama*) és az ötfajta fegyelmezés (*niyama*) – tekintetében tökéletes megfelelés van a *bhakti-yoga* rendszereivel, azon belül is az *arcana* folyamatával. Ez talán nem meglepő azok számára, akik ismerik Mircea Eliade azon kijelentését, miszerint a korlátozásokat „minden erkölcsi rendszer elfogadja és minden *yogin*-növendék gyakorolja, csakúgy, mint akármelyik tiszta és becsületes ember”⁵. Mindamellett azonban egyértelmű különbségek is vannak ezen a téren a vaiṣṇavák által gyakorolt *bhakti* (melyben a Pañcarātra-irodalomra olykor *sāttvika-tantraként*, vagyis olyan *tantraként* utalnak, amely tiszta, kinyilatkoztatott gyakorlatokon alapszik) és a „balkezes” (*vāma-mārga*) *tantra* között, mely inkább bátorítja, semmint korlátozza a testi élvezeteket.⁶

Az *arcana* gyakorlatában a nap nagyon korán, egy sor tisztító folyamattal kezdődik, melyek célja, hogy alkalmassá tegyék az illetőt, hogy az Úr elé járulhasson. A tisztaságra való törekvés az önfegyelmezés része, ami a vaiṣṇava irodalom szerint előfeltétele annak, hogy az ember egy *guru* tanítványává válhasson, és elsajátíthassa tőle az odaadó szolgálat gyakorlatait.⁷ Tehát például ahol Vyāsa, a *Yoga-sūtrák* magyarázója az *ahimsát* hangsúlyozza mint a *yama* gyakorlásának központi elemét⁸, a vaiṣṇava is ugyanezt vallja; az erőszakmentesség gyakorlásának alapját a vaiṣṇavák szerint az állati hús fogyasztásától való tartózkodás jelenti. A szigorú vaiṣṇava *sādhaka* (gyakorló) emellett lelkiismeretesen tartózkodik az érzékek kielégítésének egyéb formáitól is: nemcsak húst nem eszik, de kábító- és mámorítószereket sem fogyaszt, elkerül mindennemű szexuális tevékenységet (kivéve, ha házasságban van – ebben az esetben utódnemzés céljából engedélyezett a nemi élet) és a szerencsejátékok minden fajtáját.

Āsana. Az *aṣṭāṅga-yogin* azért gyakorolja a különféle *āsanákat*, hogy rendíthetetlen-ségre tegyen szert, s ennek érdekében olykor „kényelmetlen, sőt elviselhetetlen” testhelyzeteket vesz fel, amíg ezek gyakorlásában el nem éri a tökéletességet. Ez akkor valósul meg, ha már úgy tudja végrehajtani őket, hogy közben „semmilyen erőfeszítést nem tapasztal.”⁹

Az *arcanában* az imádat napi gyakorlata leginkább ülő helyzetben történik, keresztbe fektetett lábakkal, hasonlóan a *yoga* gyakorlása során megszokott ülőhelyzethez. A hívő azonban az imádat legnagyobb részében meglehetősen aktív, egy sor nagy odafigyelést igénylő tevékenységet végez. Kevésbé foglalkozik azzal, hogy „teljesen felfüggeszse a saját testére való odafigyelést”¹⁰, inkább viszonylagos kényelemre törekszik az elvégzendő feladat során. Mielőtt azonban hozzáfogna ehhez, szertartásosan hódolatát ajánlja Anantásának és a legfelsőbb lény egyéb formáinak, akiket a föld fenntartóinak tekintenek.

Az *arcana* keretében végzett tevékenységek nem korlátozódnak az ülőhelyzetre. Amikor a *sādhaka* befejezi a fő imádatot, kezdetét veszi a rendszerint álló helyzetben végzett és *kīrtanával*, tánccal és hangszeres játékkal kísért nyilvános imádat, a *mūrti* gyönyörűségére.

Prāṇāyāma. Míg a *yogát* gyakorlók jelentős mennyiségű időt fordítanak a különféle légzésszabályozási technikák elsajátítására, melyek a testet és az elmét hivatottak felkészíteni a további „önmegtartóztatásokra”¹¹, a Pañcarātra-irodalom minimális, mindössze néhány percet igénylő gyakorlást ír elő, a *citta-śuddhi*, a tudat előzetes megtisztítása részeként. A

más tantrikus hagyományok által is előírt *bhūta-śuddhi* egy ezzel összefüggő folyamat, mely a test elemeinek tudati lebontását és felépítését foglalja magában. Ez végső soron abban segít, hogy az ember lelki lényként azonosítsa magát, aki semmilyen tekintetben nem azonos a mulandó anyagi testtel.

Az *arcanában* a légzés szabályozása általában egy eszköz a szobormás imádatához kapcsolódó *mantrák* áhítatos kiejtésében. A szobor-forma látványában való elmerülést meghatározott szövegek recitálása egészíti ki, mely az imádott személyiséggel való kommunikáció konkrét eszköze.

Pratyāhāra. Az a képesség, hogy az „érzéktevékenységeket felszabadítsuk a külső érzéktárgyak uralma alól”¹² az *arcana* gyakorlatában az értekek „tettekben való pozitív lekötése” révén valósul meg. A Bhagavad-gītā szerint – mivel élőlények lévén, úgysem tudjuk egy pillanatra sem megtartóztatni magunkat a cselekvéstől – *karma-yogaként*, azaz egy magasabb rendű célért, a ragaszkodásmentes szabályozottság szellemében kell végrehajtanunk a tetteket (*karma*) a cselekvő szerveinkkel (*karmendriyaiḥ*).¹³ A magasabb rendű cél az, hogy odaadón felajánljuk a szolgálatunkat a legfelsőbb lénynek, aki a *yoginhoz* hasonló érző lényként örül az *arca-vigrahának* bemutatott felajánlásoknak, mint ahogy mi is örülünk, ha egy szerető baráttól ajándékot kapunk. A „külső érzéktárgyak uralmát” úgy lehet legyőzni, ha az ember úgy gondolkozik és cselekszik, hogy minden érzéktárgyban nem a saját, hanem

az *arca-mūrtiban* jelenlévő legfelsőbb (*bhagavān*) élvezetének potenciális tárgyait látja. Az *arcana* révén tehát szabályokhoz kötött, szertartásos módon gyakorolhatjuk, illetve játszhatjuk el ezt az elvet. Kṛṣṇa a következőképpen foglalja össze ezt a fajta gyakorlatot a Bhagavad-gītában: „Ha valaki szeretettel és odaadással áldoz Nekem egy levelet, egy virágot, egy gyümölcsöt vagy egy kis vizet, Én elfogadom azt.”¹⁴

Dhāraṇā. Ez Patañjali *yogájának* hatodik szintje, melynek meghatározása: „a gondolat egy pontra rögzítése”¹⁵. Ezt általában a test valamely pontjára – a köldökre, a szív lótu-szára vagy az orrhegyre – való összpontosítással érik el. Az *arcana*ban a gyakorló az imádat tárgyára, az Úrra szegezi a tudatát. A *bhakta* tanúsíthatja, hogy ez a módszer összehasonlíthatatlanul könnyebb a *yogin* mesterséges törekvésénél, aki egy olyan, természeténél fogva érdektelen dologra próbálja rögzíteni az elméjét, mint a köldök! A Bhagavad-gītā tizenkettedik fejezetének elején Kṛṣṇa egyértelműen kijelenti, hogy számára az odaadás gyakorlata kedvesebb az érzékeken túli lelki létre vagy a megnyilvánulatlanra irányuló meditációnál. Az *arcana* folyamatának vallási rituáléja éppen ezért a figyelemnek az *arca-mūrtira* való összpontosítását hangsúlyozza.

Miután az ember kellőképpen megtisztította magát, előkészületeképpen annak, hogy az Úr elé járulhasson (*abhigamana*), valamint összegyűjtötte az imádatához a megfelelő kellékeket, például tiszta vizet, gyümölcsöket és virágokat (*upādāna*), továbbléphet az imádat öt formája (*pañcāṅga-pūjā*) közül a harmadikra, amit *yogának* hívnak.¹⁶ A *yoga* mint az *arcana* egyik alkategóriája magában foglal már említett gyakorlatokat, például a *bhūta-śuddhit*, de beletartozik még a Patañjali *yoga*-rendszerében hetedik fázisnak nevezett *dhyāna*, azaz meditáció is.

Dhyāna. Mielőtt kezdetét venné a szobor-forma különféle kellékekkel való imádata, a hívő meditálni kezd az imádat tárgyán, az imádott szobormásznak megfelelő *dhyāna-mantra* leírása alapján. Ezek a leírások általában isteni fenségeivel – öltözetével, díszével és négy jelképével: a tűzkerékkel, a kagylókürttel, a buzogánnyal és a lótuszvirággal – együtt ábrázolják Viṣṇut. A *bhakti*-irodalom további részletekkel is szolgál, hogy segítse a gyakorlót az imádott formában való teljes elmerülésben. A Śrīmad Bhāgavatamban, miután Kapila leírja Viṣṇu testi vonásait a lábtól a fej felé haladva, arra buzdít, hogy az ember meditáljon Viṣṇu gyönyörű szemén, mosolyán, sótn, akár a nevetésén is:

A *yogī* szeretettel és ragaszkodással vegyes odaadással meditáljon szívének legmélyén az Úr Viṣṇu nevetésén, amely oly elragadó, hogy nagyon könnyű meditálni rajta. Amikor a Legfelsőbb Úr nevet, láthatóvá válnak jázminbimbóhoz hasonlatos apró fogai, melyeket ajkainak ragyogása rózsaszínűre fest. Ha a *yogī* egyszer átadja elméjét e látványnak, többé nem vágyik majd arra, hogy bármi mást lásson.¹⁷

Láthatjuk, hogy itt a hangsúly a könnyedségen van, amellyel a siker – a meditáció tárgyának vonzó tulajdonságai miatt – elérhető. A passzívabb *dhyāna* után a folyamat a *mānasa-pūjāval* folytatódik, melynek során az imádatot bemutató személy elmében végzi el az összes imádati tevékenységet, melyeket hamarosan külsőlegesen is végrehajt majd. Ennek egy magasabb szintű formájában ez a gyakorlat bevezetőül szolgál ahhoz, hogy az ember teljesen elmerüljön abban a tudatban, hogy az Úr *līlájának*, azaz kedvteléseinek résztvevője a transzcendentális birodalomban.

Mielőtt rátérnénk a klasszikus *yoga* utolsó szintjének és *arcana*-beli megfelelőjének

leírására, mindenképpen ide kívánczik egy, a *bhakti* sajátos természetével kapcsolatos megjegyzés. Ahogy a *yogában* a gyakorló folyamatosan a lét teljes átlényegítésére törekszik, mely a felszabadulásban, a *mokṣában* tetőzik, úgy a *bhakta* is átlényegítésre törekszik. De a *yoginnal* szemben, aki törekvése során csak a saját erőfeszítésére és a *tapasból*, a lemondásból szerzett erejére hagyatkozik, a *bhakta* imádatának tárgya, az Úr isteni kegyét szeretné elnyerni, ami a viszonzás alapvető elvéből következik. A *bhaktin* alapuló kapcsolat egyszerre kétféleképpen hat: először is gyökerestül kiirtja a *bhakta* szívéből az *ahamkārát*, vagyis az önmagunkra irányulás elvét, amely fenntartja a független cselekvésre való vágyat; ez teszi lehetővé, hogy Istennel harmóniában cselekedjünk. Másrészt, ahogyan O. B. L. Kapoor is megjegyzi, a *bhakti* mintegy „fokozza [az Úr] kegyét, és felszabadítja a megváltás erőit,”¹⁸ ugyanakkor odafigyelést, sőt engedelmességet vált ki az Úrból hívével, illetve azzal a hangulattal, *bhāvával* szemben, amelyben a *bhakta* Ura felé fordul. Ahhoz, hogy megérthessük, mit jelent a *samādhi* az odaadás tevékenységei, például az *arcana* esetében, nagyon fontos megértenünk a *bhakti* e megkülönböztető jegyét is.

Samādhi. Az előző hét szint gyakorlása során tanúsított kitartó és fáradságos önfegyelmzésnek hála, a *yogin* abban a szerencsében részesülhet, hogy eléri a *samādhi*, a teljes szellemi feloldódás állapotát, amit már csak azért is lehetetlen leírni, mivel ebben nincs szó semmiféle, az Abszolúthoz fűződő – akár személyes, akár személytelen – kapcsolatról.¹⁹

Ezzel tökéletes ellentétben áll a *bhakta* által elért szellemi feloldódás, mely a *Bhagavānnal*, az Abszolút személyes (és a vaiṣṇavák számára elsődleges) arculatával való kapcsolat dinamikus állapota. Az *arcana* kontextusában ezt a *sevaka* és a *sevya*, a szolgáló és a szolgált közötti dinamikus kapcsolatot Śrī Caitanya példája szemlélteti a legjobban, aki nek a Purī-i Jagannātha-mūrti előtt bemutatott eksztatikus táncát Kṛṣṇadāsa Kavirāja Gosvāmī írja le késő 16. századi művében, a *Caitanya Caritāmṛtában*. Jagannātha, Baladeva és Subhadrā *mūrtijainak* minden évben megrendezett nyilvános felvonulása során Śrī Caitanya testén – aki a gaudiya vaiṣṇavák szerint maga Kṛṣṇa – egy sor eksztatikus szimptóma jelent meg, miközben követői és társai között táncolt:

Miközben Caitanya Mahāprabhu táncolt és nagyokat szökelt a magasba, nyolc csodálatos átalakulás ment végbe a testén, amelyek isteni eksztázisra utaltak. Valamennyi jel egyszerre mutatkozott rajta. Libabőrös lett, és a szőrszálai égnek álltak. Teste egy *śimulihoz* [selyemgyapotfához] hasonlított, melyet mindenhol tüskék borítanak. Az emberek már attól megijedtek, hogy látták, amint fogai összekocognak. Attól tartottak, hogy ki fognak hullani. Śrī Caitanya Mahāprabhu egész testét veríték öntötte el, ugyanakkor vér szivárgott a pórusaiból. Az eksztázistól elcsukló hangon egyre csak azt mondogatta: „*jaja gaga, jaja gaga*”. Az Úr szeméből úgy patakzott a könny hatalmas erővel, akár egy fecskendőből, s körülötte mindenki csurom víz lett.²⁰

A Pañcarātra-irodalom előírja, hogy az imádat rítusát, az *arcana* folyamatát a *mūrti* előtti énekléssel és táncal kell befejezni. A Jagannātha-mūrti előtt énekelve és táncolva Śrī Caitanya nyilvános eksztázisaival szemléltette a *bhāva* – az Úr aktív szolgálatában való teljes mentális elmerülés – csak beavatottak számára érthető teológiáját: ami először talán puszta rítusnak tűnik, az tökéletes végrehajtása esetén megnyitja az utat a gyakorló előtt, hogy bensőséges kapcsolatba léphessen Istennel a *līlā* időtlen síkján.

Ahhoz, hogy feltérképezhessük az odaadás eksztázisa és a *yoga* „ensztázisa” közötti

kapcsolatot, először azt kell megvizsgáljunk, hogy az előbbi miként viszonyul a sámáni eksztázishoz. Mircea Eliade a sámánizmus és a *yoga* kapcsolatáról szóló értekezésében a sámán eksztázisát a *yogin* „ensztázisával” hasonlítja össze. Míg az előbbit „a »lélek helyzetének« elérésére tett kétségbeesett erőfeszítés” jellemzi, egyfajta „eksztatikus repülés megvalósítása érdekében”, addig az utóbbit „tökéletes autonómia”, azaz a felszabadulás állapotába való belső visszahúzódnás, amit *jīvan-muktaként*, még ebben az életében felszabadult lélek-ként ér el.²¹

Ezután nem meglepő, hogy a sámáni és az odaadó eksztázis között is éles a kontraszt, ahogy azt June McDaniel is megállapítja *The Madness of the Saints: Ecstatic Religion in Bengal* (A szentek örülete: az eksztázis vallása Bengáliában) című könyvében. Utalva Mircea Eliade eksztázis-meghatározására – „kívül állni”, „kívül lenni” –, rámutat, hogy az odaadó eksztázis „radikális változást eredményez az érzékelésben, az érzelmekben és a személységjegyekben, ami közelebb viszi a gyakorlót az általa szentnek tekintett dolgokhoz. Az eksztázist átélő személy gyakran megy keresztül a szétesés fázisán, de végül minden összeáll, amikor is az én – részben vagy egészben – és az isteni szorosabb kapcsolatba kerül, illetve egyesül egymással”²². Míg a sámán eksztázisa „a lélek elválását jeleníti meg”, s így mintegy „megelőlegezi a halál megtapasztalását”, addig a *bhakta* egy tudat feletti állapotba kerül, amelyben minden érzékszervet az imádat tárgyáról, az Úrról való tudatosság hat át.

A *yogin*hoz hasonlóan a tökéletesség szintjén a *bhakta* is eléri a *jīvan-muktit*. Mindazonáltal a *bhakta* másodlagosnak tekinti a felszabadulást a *bhagavānnak* végzett megszakítatlan szolgálat eléréséhez képest, ami számára sokkal fontosabb. A Śrīmad Bhāgavatamban Kapila is rámutat erre:

Amikor az Úr elbűvölő, vonzó és mosolygó formáit látja és fölöttébb kellemes szavait hallja, a tiszta *bhakta* szinte minden másról megfeledkezik. Érzékei megszabadulnak minden egyéb elfoglaltságtól, ő maga pedig elmerül az odaadó szolgálatban. Így akarata ellenére is felszabadul, minden külön erőfeszítés nélkül.²³

Az *arcana* vallásos rítusai több ponton is hasonlóságot mutatnak a klasszikus *yoga* nyolcfokú gyakorlataival, jóllehet az odaadó *arcana* mind gyakorlatát, mind célját tekintve élesen elválnak a *yogától*. A gaudiya vaiṣṇavák számára, a Śrīmad Bhāgavatam irányelveivel összhangban, az *arcana* csak az egyik a *bhakti* gyakorlásának kilenc folyamata közül; sőt, az *arcana* rítusait alárendeltnek tekintik a *śravaṇa* és a *kīrtana* (az Úr neveinek, alakjának, tulajdonságainak és kedvteléseinek éneklése és hallgatása) elsődleges tevékenységeihez képest.²⁴ A gaudiya vaiṣṇavák számára azonban, más vaiṣṇava hagyományokhoz hasonlóan, az *arcana* mindenképpen a legfelsőbbel való kapcsolat elérésének használható és hatékony eszköze, amelyről Kṛṣṇa a következőket mondja a Bhagavad-gītāban:

Gondolj mindig Rám, légy a *bhaktám*, ajánld hódolatodat Nekem, és imádj Engem! Ha teljesen elmerülsz Bennem, biztosan eljutsz Hozzám.²⁵

A gaudiya vaiṣṇava *bhakta* számára a *yoga* a Kṛṣṇában való elmerülést és a Vele való találkozást jelenti, amikor is a *yoga* szóban rejlő „összekapcsolódás” abban az értelemben valósul meg, hogy a hívő a szolgálat kapcsolatában csatlakozik a legfelsőbb Önvalóhoz. Amikor

a *bhakta* a legfelsőbbel való összekapcsolódás folyamatként értelmezi a *yogát*, ezt Kṛṣṇa azon kijelentésére alapozza, mely a Bhagavad-gītā hatodik fejezetének végén hangzik el:

Aki nagy hittel mindig Bennem lakozik, magában Énrám gondol, s transzcendentális szerető szolgálatot végez Nekem, az a legmeghittebben egyesül Velem a *yogában*, s minden *yogī* közül ő a legkiválóbb. Ez az Én véleményem.²⁶

Amíg tehát a *yogin* mindenk előtt az anyagi lét szenvedése alóli felszabadulást keresi, addig a *bhakta* arra törekszik, hogy aktívan elmerüljön az imádatának tárgyával, a legfelsőbb isteni lényel kialakított pozitív kapcsolatában. A gaudiya vaiṣṇava tradícióban Śrī Caitanya teste-síti meg ennek az aktív elmerülésnek az ideális példáját, s a Jagannātha-*mūrti* szolgálatában tanúsított eksztázisa példázza a vaiṣṇava *yoga* gyakorlásának tökéletességét az *arcana* kontextusában.

JEGYZETEK:

¹ Smart, Ninian: *Doctrine and Argument in Indian Philosophy*. London, George Allen & Unwin, 1964, p. 144.

² *Pañcarātra. The Perennial Dictionary of World Religions*. ed. Keith Crim, New York, Harper and Row, 1989.

³ *Śrīmad Bhāgavatam of Kṛṣṇa Dvaipāyana Vyāsa with Sanskrit Translation and Commentary of A. C. Bhaktivedanta Swami Prabhupāda*. Los Angeles, The Bhaktivedanta Book Trust, 1988. 9.27.16–17.: *snānālankaraṇam preṣṭham arcāyām eva tūddhava | sthaṅḍile tattva-vinyāso vahnāv ājya-plutaṁ haviḥ || sūrye cābhyarhaṇam preṣṭham salile salilādibhiḥ | śraddhayopāhṛtam preṣṭham bhaktena mama vāry api*.

⁴ Rāmānuja, akinek *arcanáról* szóló filozófiai tanításait a gaudiya vaiṣṇavák nagyrészt átvették, az *arca-mūrti* isteni természetét hangsúlyozta *Vedārthasaṁgraha* c. művében. Ld. Carman, Braisted John: *The Theology of Rāmānuja: An Essay on Interreligious Undertanding*. New Haven, Yale University Press, 1994, p. 167–171.

⁵ Eliade, Mircea: *Yoga: Immortality and Freedom*. Princeton, Princeton University Press, 1969, p. 50.

⁶ „Pañcarātra”, „Tantrism”. *The Perennial Dictionary of World Religions*. ed. Keith Crim, New York, Harper and Row, 1989.

⁷ Gosvāmī, Gopal Bhaṭṭa: *Haribhaktivilāsa* 1.62., ford.: Kuśakratha dāsa. Los Angeles, The Kṛṣṇa Library, 1992, Vol. 153, p. 40.

⁸ Eliade, Mircea: *Yoga: Immortality and Freedom*. Princeton, Princeton University Press, 1969, p. 49.

⁹ *ibid.*, p. 53. Amikor Indiában tanulmányozta a *yogát*, Eliade valószínűleg személyesen is megtapasztalta, milyen fájdalmas is egy kezdőnek az *āsanák* gyakorlása!

¹⁰ *ibid.*, p. 53.

¹¹ *ibid.*, p. 55.

¹² *ibid.*, p. 68.

¹³ A. C. Bhaktivedanta Swami Prabhupāda: *Bhagavad-gītā*, magyarázat.

¹⁴ *Bhagavad-gītā*, 9.26: *patraṁ puṣpaṁ phalaṁ toyam yo me bhaktyā prayacchati || tad ahaṁ bhakty-upahṛtam aśnāmi prayatātmanah*.

¹⁵ Eliade, Mircea: *Yoga: Immortality and Freedom*. Princeton, Princeton University Press, 1969, p. 70.

- ¹⁶ Kṛṣṇa-kṣetra Dāsa, ed.: *Pañcarātra-pradīpa: Illumination of Pañcarātra*. Mayapur, India, ISKCON–GBC Press, 1994., Vol. 1, p. 21–22.
- ¹⁷ Śrīmad Bhāgavatam of Kṛṣṇa Dvaipāyana Vyāsa with Sanskrit Translation and Commentary of A. C. Bhaktivedanta Swami Prabhupāda. Los Angeles, The Bhaktivedanta Book Trust, 1988. 3.28.33, ford. *dhyānāyanam prahasitam bahulādharoṣṭha- | bhāsāruṇāyita-tanu-dvija-kunda-paṅkti || dhyāyet svadeha-kuhare 'vasitasya viṣṇor | bhaktyārdrayārpita-manā na pṛthag didṛkset.*
- ¹⁸ Kapoor, O. B. L.: *The Philosophy and Religion of Śrī Caitanya*. Delhi, Munshiram Manoharlal, 1977, p. 183.
- ¹⁹ Smart, Ninian: *Doctrine and Argument in Indian Philosophy*. London, George Allen & Unwin, 1964, p. 131.
- ²⁰ Swami Prabhupāda, A. C. Bhaktivedanta: *Śrī Caitanya Caritāmṛta of Kṛṣṇadāsa Kavirāja Gosvāmī*. Los Angeles, Bhaktivedanta Book Trust, 1975. Madhya-lilā 13.101–105. vol. 5 of Madhya-lilā, p. 163–166.
- ²¹ Eliade, Mircea: *Yoga: Immortality and Freedom*. Princeton, Princeton University Press, 1969, p. 339–340.
- ²² McDaniel, June: *The Madness of the Saints: Ecstatic Religion in Bengal*. Chicago, University of Chicago Press, 1989, p. 2.
- ²³ Śrīmad Bhāgavatam 3.25.36. ford. *tair darśanīyāvayavair udāra- | vilāsa-hāsekṣita-vāma-śūktaiḥ || hṛtātmano hṛta-prāṇāṁś ca bhaktir | anicchato me gatim anvīm prayunkte.*
- ²⁴ Bhaktivedanta Swami Prabhupāda, A. C.: *Śrīmad Bhāgavatam*. Los Angeles, The Bhaktivedanta Book Trust, 1987, Vol. 6.1, p. 255–257.
- ²⁵ Bhaktivedanta Swami Prabhupada, A.C.: *Bhagavad-gītā As It Is*. 9.34: ford. *man-manā bhava mad-bhaktō mad yājī mām namaskuru || mām evaiṣyasi yuktvaivam ātmānam mat-arāyaṇaḥ*
- ²⁶ Bg., 6.47: ford. *yoginām api sarveṣāṁ mad-gatenāntar-ātmanā || śraddhāvān bhajate yo mām sa me yuktatamo mataḥ.*